

יהודה ליבס: חיבורים לוריאניים קדומים?

ר' ליבס מאמר = שם ראונו מרוז
במאמרים בקדמונים

אני מודה לד"ר רונית מרוז על הטקסטים המעניינים שהציגה לפנינו, ועל הניתוח התוכני היפה והערוותיה החשובות, וכן על הזדמנות זו שהעמידה לפני להביע את דעתי השונה. בכך הראתה נדיבות וענייניות שלצערנו לא תמיד מצטיין בהן המחקר. המחלוקת בינינו לא בפרטים מקורה, אלא היא נובעת מן המתודה השונה שאני נוקט במחקר האר"י¹ וכאן אסתפק ברמז לעקרונותיה הנוגעים לדברי מרוז. לדעתי, במחקר האר"י יש לחפש תחילה מה האינטרס הדתי שלשמו אמר האר"י את דבריו, ולעקוב אחרי השינויים וההתפתחות של אינטרס זה בשלבים השונים של חייו ושל קבלתו. אינטרס זה לא היה בעיקרו התוויית שיטה אונטולוגית, וזו נוצרה רק בתורת מוצר לוואי ומצע הכרחי (בלשון הלוריאנית 'הקדמות') לאינטרס האמיתי, שהיה בראשיתו, לפני עלייתו של האר"י לצפת, פרשני — הבנת מאמרים שונים בספר הזוהר. מתוך השאיפה הפרשנית, שעורב בה מאמץ אינטלקטואלי וגילוי מיסטי, עבר האר"י לאינטרס מיסטי בעיקרו, ומכאן להתעמקות ביסודות הפסיכולוגיה, ואף כאן, התאוריה הכללית אינה אלא מצע לעיקר כוונתו — הבנת שורש נשמת עצמו ונשמות הסובבים אותו, כולל גלגוליהם הקודמים. שלב זה הוביל אותו לאינטרס של התיקון, לתורת הייחודים והכוונות, ומכאן, בסוף ימיו, גם לשלב המשיחי. לפיכך אין לצפות שבכל מאמר לוריאני יהיו כל המונחים וכל השלבים האונטולוגיים, אלא רק אלה המשמשים את מטרתו, הפרשנית או האחרת, של המאמר. לפיכך אינני מקבל את ההנחה העומדת ביסוד דבריה של ד"ר מרוז, ולפיה כל תיאור שהוא מסובך יותר ורבים בו יותר השלבים והמונחים הוא גם מאוחר יותר בסדר ההתפתחות. וכך אינני מקבל את ההנחה שהטקסטים שלפנינו משקפים את השלב הראשון בהתפתחות מחשבתו של האר"י, עוד לפני עלותו לצפת. אמנם בטקסטים האלה 'חסרים' כמה שלבים או מונחים, אבל מבחינת האינטרס הדתי שבהם, אין הם משקפים כלל את מחשבת האר"י אלא ספקולציות מאוחרות שסיגלו לעצמן גם אלמנטים לוריאניים, כפי שאפשר למצוא הרבה פעמים בכתבים מן המאה הי"ז.

1. ר' ליבס, 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה', פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 150-170. וראה ר' ליבס, 'חריץ ארוזילין דאילתא — דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו', בתוך: אליאור וליבס (עורכים), קבלת האר"י, ירושלים תשנ"ב (=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך י'), עמ' 113-169.

ועתה אל הטקסטים גופם. החיבור הנקרא 'הקדמה כוללת בסוד אצילות' מציב בתורת בעיה יסודית את השאלה, באיזו דרגה מדרגות האצילות יש למקם את עיקר 'האמונה' או הדת. שאלה זו איננה מצויה במקורות שמציינת מרוז לתולדות המונח 'אמונה', והיא גם אינה לוריאנית כלל. להפך: כידוע, ביקורתו של שבתי צבי על קבלת האר"י התמקדה בנקודה הזאת בדיוק, שהאר"י לא התעניין בשאלת מקום 'אלוהי האמונה' בתוך המכונה הקבלית המסובכת². ואכן לדברי הטקסט שלפנינו נמצא מקבילות מדויקות דווקא בספרות השבתאית, כפי שנראה עתה, כשנבחן קטע מתוך 'הקדמה כוללת':

לא היה לנו לתקוע אמונתנו אלא בזו"ן... ואיך אנו קוראים לאב' ואימ' ריש' דמהימנות'. והעניין כי בשבת עולים זו"ן עד מקום אב' ואמ', ואנו במקום זעיר יונקים ממנו במקומו שהוא אז באבא ואימא, וא"ת א"כ הרי מנחת שבת שאז עולה זעיר בכתר... ואנו עולים במדרגת אב' ואימ' ויונקי' מן זעיר שעלה בכתר ונמצא שהכתר הוא ראש אמונתנו, אז תשובתך...

והשווה בטקסט השבתאי החשוב 'סוד אמונת אדונינו': 'שבראשונה היתה לו [לשבתי צבי] אמונת תפארת וסוד אמונה הוא יניקה כמו אומן³, ותפארת היה אומן לו, ואחר כך נתעלה ונעשה אומן שלו עתיקא קדישא⁴. ויש לצרף לכך את דברי נתן העזתי ב'דרוש התנינים': 'עלמא הוא זעיר וכל אלה ו אלפי שנה [כלומר עד האלף השביעי, לפי סנהדרין צז, ע"א] עלמא מתנהג על ידו, ואח"כ שיעלה בסוד השבת מתנהג העולם על ידי אבא ואמא⁵. אמנם גם בכוננות השבת של האר"י מדובר על עליית הזעיר, אבל אין החלה של הדבר על הבעיה הכללית של האמונה, שכאמור אינה עולה שם כלל. הטקסט השבתאי מסביר גם את הלשון 'יניקה', המצוי גם אצלנו בהקשר זה, ובו תימצא גם תשובה לתמיהה המתעוררת בלב מי שקורא את הטקסט שלפנינו, מדוע לגזור את מקור האמונה דווקא ממצב העולמות ביום השבת, ולא ממצבם הרגיל בימות החול. בטקסט השבתאי הדבר ברור: יום השבת משקף גם את מצב הגאולה שבו מצוי הכותב לפי תודעתו, והוא נרמז גם בשם המשיח — 'שבת'.

לפי זה ייתכן שהטקסט שלפנינו נכתב בהשפעת השבתאות. אמנם הנחה כזאת תחייב אותנו לאתר אותו עד לשליש האחרון של המאה הי"ז, והדבר סותר את ממצאיה של מרוז, שהטקסט כבר נמצא בלקט שליכת ר' מנחם די לונזאנו, שנפטר בחלקה הראשון של מאה זו. לשם יישוב הקושי יש להוסיף ולחקור בכתב-היד ולברר אם אמנם כבר נאספו כל חלקיו בידי ר' מנחם, או שמא יש בו גם חלקים מאוחרים יותר. אבל גם אם יתברר שאין כאן השפעה שבתאית, בכל זאת הטקסטים הללו משקפים את האינטרס הדתי החדש, שאמנם כבר מצוי קודם לשבתאות (כגון בספר שפע טל), אבל הוא נראה מאוחר לאר"י. (אמנם הצירוף 'לתקוע אמונתנו' מקורו, במשמעות שונה, בראש ספר אלימה לרמ"ק).

2. ראה י' ליבס, 'יחסו של שבתי צבי להמרת דתו', ספונות, ב (ז'), עמ' 281-296.
3. ראה כמ' יא, יב; אס' ב, ז: 'זיהי אומן את הדסה' — דרשו חז"ל שהניק אותה, ראה בר"ר ל, ת.
4. את הטקסט פרסם ג' שלום בספרו שבתי צבי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 255.
5. בתוך: בעקבות משיח, מהדורת ג' שלום, ירושלים תש"ד, עמ' טו.

נגד ההנחה שלפנינו טקסט מן התקופה הלוריאנית הקדומה של כתיבתו של האר"י יש להעלות גם את הטענה שכמה מן היסודות הלוריאניים המשולבים כאן שייכים לשלבים מאוחרים של התפתחות תודעתו. כך הדבר כשמדובר בכוונת קריאת שמע שנרמזה כאן, ואי אפשר לייחסה לשלב הקודם לעליית האר"י לצפת, שכן רעיון ייחוד אבא ואמא בקריאת שמע מקורו בשינוי ייעודו המקורי של ייחוד ההשתתחות על קברות הצדיקים, שבשלב מאוחר החליט האר"י לשלבו בריטואל תפילות הקבע (ייחוד זה נזכר במפורש בכוונות קריאת שמע⁶), אבל הייחוד הזה עצמו נכתב רק אחרי עליית האר"י לצפת. (תלמידו של הר"ח⁷ מציין כדבר היחיד שכתב האר"י בעצמו, וכוונתו בוודאי למעט הכתבים שנכתבו במצרים⁸). לדעתי, מטרתו הראשונה של ייחוד זה היתה לאפשר לאר"י התקשרות עם נשמתו של רשב"י, ובכך להשיג את סודות הזוהר השגה שלמה יותר, והיא היתה לדעתי סיבת עלייתו לצפת — על כל זאת ראה בהערה לעיל).

גם בטקסט האחר הנדפס כאן, 'מאמר קודם האצילות', נמצא רמזים לתפיסות לוריאניות ששייכות לשלב מאוחר בהתפתחות מחשבת האר"י. כך, למשל, מסתמך הטקסט הזה על שתי הבחינות של ספירת מלכות הנקראות 'רחל' ו'לאה' ('לאה' יסודה בחלקי אמא שירדו ממדרגתם), ואפשר להראות בנקל שהבחנה זו היא מאוחרת וקשורה לאינטרס הדתי המאוחר, הדינמי-התיקוני. והא ראייה, בכתביו הראשונים שכתב במצרים, בפירושו למאמר הראשון שבספר הזוהר (מאמר 'השושנה')⁸, דן האר"י באריכות ובאופנים שונים בשתי בחינותיה של ספירת מלכות. אבל כאן בחינות אלה אינן 'רחל' לעומת 'לאה' אלא 'מלכות' לעומת 'כנסת ישראל', או 'סלע' לעומת 'צלע', או 'גוף' לעומת 'נשמה', או 'חיצוניות' לעומת 'פנימיות'. בחינות אלה נעלמות בשלב הצפתי של קבלת האר"י, ורחל ולאה תופסות את מקומן, ואפשר לעקוב אחרי שלבי התפתחות המחשבה ושינוי האינטרס הדתי שגרמו לשינוי טרמינולוגי זה.

התאוריה של ד"ר מרוז קשה גם מן הבחינה ההיסטורית. גם היא מודה שאי אפשר לראות בטקסטים המתפרסמים כאן טקסטים שכתב האר"י עצמו, שכן הסגנון שונה לחלוטין. לפיכך היא מציעה לראות בהם סיכום שיטתי של דברי האר"י שכתב אחד מתלמידיו. אבל אם נקבל את דבריה שמדובר כאן בשלב הראשון של שיטתו — תלקה הצעה זו באנכרוניזם. מעולם לא שמענו שכבר לפני עלייתו היה האר"י מרכז של חוג תלמידים שסיכמו את דבריו, וציוור שכוה מנוגד לחלוטין לתיאורים בספרות הביוגרפית (כגון בספר תולדות האר"י), שלפיהם עסק האר"י בשלב הזה בקבלה ביחידות. חוג כזה של תלמידים התגבש סביב לאר"י רק בהיותו בצפת. במצרים נודע רק שמו של 'תלמיד' אחד, הוא ר' שמואל פודילא, וככל הנראה, הקשר העיקרי שלו (אם לא היחיד) עם האר"י היה קשר של מכתבים. לבסוף, אינני מזדהה גם עם האופן שד"ר מרוז מציגה את שאלת הלוריאניות של הטקסט עם הצגת המונחים 'אדם קדמון', 'צמצום', 'רשימו' ו'שבירה' בתורת אבני בוחן

6. שער הכוונות, ירושלים תרס"ב, כד, ע"א, עניין קריאת שמע דרוש ו.

7. ראה ג' שלום, 'כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה', קרית ספר, יט (תש"ג), עמ' 184-185.

8. שער מאמרי רשב"י, ירושלים תשי"ט, ג, ע"א-ה, ע"א.

לשאלה זו. בידניו היום טקסטים רבים מן המאה הט"ז והי"ז העוסקים בתיאור ראשית האצילות, אגב פירוש של דברי הזוהר. רבים מהם מסכימים בנקודות רבות וחולקים בנקודות אחרות. בעיסוקי בהם נוכחתי לדעת שאין כל משמעות לחלוקתם של לוריאניים וללא לוריאניים. המונחים שנזכרו אינם מתאימים לשמש אבני בוחן, שכן הם יכולים להיעדר מטקסטים של תלמידי האר"י, ולהימצא דווקא בטקסטים שלא שמעו כלל את שמע האר"י, כגון בכתבי הרמ"ק, או בכתבי תלמידו הרוחני, בעל שפע טל⁹ או כתם פז¹⁰, שכן נושא זה מעולם לא עמד במרכז התעניינותו של האר"י. ובניגוד לרוב החוקרים, אין תלמידי האר"י, המאריכים בשבח חוכמתו המופלאה בספרות השבחים שעליו, מציינים את הצטיינותו בתחום זה של חידוש תאוריות בנושא אונטולוגיה ובריאת העולם¹¹.

9. ראה ב' זק, 'תורת הצמצום של ר' משה קורדובירו', תרכ"ץ, נח (תשמ"ט), עמ' 207-237. בהקשר זה אני מבקש להעיר שכתודעת המקובלים לא נקשר עניין הצמצום לשמו של האר"י דווקא. ראה, למשל, נפתלי כ"ץ, פי ישרים, פרנקפורט דאודר תס"ד, ד, טור ב: 'סוד הצמצום... הקורא קצת בהתחלת החכמה בכתבי האר"י ובעמק המלך אף בספר הפרדס [לרמ"ק!]: ובספר שפע טל יבין ענין זה'.
10. ראה ב' הוס, 'תפיסת "גניזת האור" בספר כתם פז לר' שמעון לביא בהשוואה לתורות הצמצום הלוריאנית', בתוך: קבלת האר"י (לעיל, הערה 1), עמ' 341-361.
11. ראה גם מ' אידל, 'על תולדות מושג הצמצום בקבלה ובמחקר', בתוך: קבלת האר"י (שם), עמ' 110-59.